

вже ставили перед собою недержавні народи, в силу свого положення в імперії та умовами, що історично склалися. Програми політичних партій є доказом того, що в кінці XIX – поч. XX ст. поляки, євреї та українці були готові боротися за свої національні права. Але кожна нація уявляла і вимагала їх по-різному. Всі польські політичні партії вимагали автономії лише для Царства Польського. Багато з них були схильні до терору та збройної боротьби. Євреї у своїх політичних програмах поєднували вимоги громадських прав та національні потреби. Українці стояли на позиції корінних реформ та рівності прав для всіх націй. Саме з такими уявленнями про національний устрій Російської імперії і прийшли ці народи до першого російського парламенту.

Література

1. Багатопартійна українська держава на поч. XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упоряд. В.С.Журавський – К., 1992.
2. Василевский Л. Современная Польша и её политические стремления. – СПб, 1906.
3. Гольдштейн А. Среди еврейства (1905–1907). – Петроград: "Кадима", 1918.
4. Жаботинский В. К вопросу о нашей политической платформе. – К.: Издание Г.З.Златопольского, 1906.
5. Каутский К. Еврейские погромы и еврейский вопрос. – Изд. 2-е. – Б.м. Кн-во Новый мир, 1908.
6. Обзор польского революционного движения за 1907 год / Сост. В.Д.Жижин. – Варшава, 1908.
7. Общественное движение в России в начале XX-го века. – 1912. – Т.IV. – Ч. 1-2 (кн. 6-я и 7-я).
8. Пешехонов А. Программные вопросы. Вып.II. – СПб: Изд. ред. журн. Русское богатство, 1907.
9. Пильц Э. Русская политика в Польше. Очерк. – Варшава, 1909.
10. Український вісник. – 21 травня 1906.
11. Штаммер Л. Сущность еврейского вопроса. Письма со стороны. – СПб., 1894.

*Ібрагімова А.М.,
Південноукраїнський педагогічний університет
імені К.Д.Ушинського*

ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Питання про хронологічні рамки громадянської війни в Україні дотепер продовжує залишатися дискусійним, особливо щодо закінчення війни. З початком її, здається, усе зрозуміло – 12 (25) грудня 1917 р. резолюцією Всеукраїнського з'їзду Рад ро-

бочих і солдатських депутатів за участю селянських депутатів було проголошено Радянську владу в Україні, затверджено уряд – Народний Секретаріат, і з'являється “рішуча боротьба” в Центральній Раді. А вже 13 грудня радянські війська під керівництвом В.Антонова-Овсієнка зіткнулися з частинами Центральної Ради УНР, захопили станцію Лозову, відкривши бойові дії громадянської війни в Україні. Відправною датою, початку громадянської війни в Україні, отже, потрібно вважати 13 (26) грудня 1917 р. (Ця війна мала приблизно десять етапів: 1. Війна більшовиків проти УНР. 2. Війна українського села й Директорії проти режиму Скоропадського. 3. Друга війна більшовиків проти УНР. 4. Війна УНР проти білогвардійців. 5. Війна УНР і Польщі проти більшовицького режиму. 6. Війна армії Врангеля проти Червоної Армії й армії Махна. 7. Війна українських повстанців проти більшовицького режиму). У той же час закінчення громадянської війни залишається остаточно не “закріпленим”.

Серед сучасних українських істориків затвердилося два основних погляди на встановлення дати закінчення громадянської війни в Україні. Перша ґрунтується на тім, що громадянська війна закінчилася тільки після придушення повстанства. Друга, можна сказати, “офіційна” ще з 20-х рр. версія, зв'язувала закінчення війни з розгромом армії барона Врангеля в Криму й армії Петлюри на Подолії, тобто приблизно 12–21 листопада. Ця версія виходить із трьох основних посилянь: ліквідації фронтів регулярних армій і політичних режимів, що протистояли “диктатурі пролетаріату”. На перший погляд дійсно ці характеристики виправдані й непорушні. Але необхідно підкреслити, що вони досить умовні [2, 320-325; 3; 5; 6; 9; 12].

Так, більшовистсько-врангелівського фронту вже не існувало з 8–9 листопада 1920 року, коли Червона Армія прорвала Перекопські і Юшунські укріплення і ввійшла в Крим, а те, що залишилося від армії Врангеля, в паніці відступало до чорноморських портів. Що стосується “петлюрівського фронту”, то цей фронт з-за нечисленності військ УНР був умовним – частини Петлюри займали тільки стратегічні вузли і селища, між якими були діри в 6-7 кілометрів. Скоріше можна говорити про скупчення сил армії Петлюри у першій половині листопада 1920 р., ніж про чітку лінію фронту.

Що стосується ознак наявності армій, ворожих більшовикам, то проти більшовиків із кінця листопада 1920 року діє Революційно-повстанська армія України (махновців), силами від 10 до 20 тисяч чоловік, на сторону якої навіть цілком переходить бригада Першої Кінної Армії. Якщо врахувати, що сили, якими оперували більшовицькі війська “вторгнення” (початок громадянської війни) у січні 1918 р., дорівнювали приблизно 10 тисячам погано організованої армії Антонова-Овсієнка, то цілком ігнорувати такий військовий фактор при визначенні хронології громадянської війни було б неправильно.

До того ж не можна забувати про 15–20 тисяч повстанців “петлюрівського” забарвлення, що фактично продовжували війну проти “диктатури пролетаріату” і після листопада 1920 р., у всіх губерніях України. А також про “сили вторгнення” армії УНР-

загони Тютюнника, Палія, Гулого-Гуленка, що діяли на території УРСР у жовтні – листопаді 1921 р. Вони офіційно називали себе частиною армії УНР. Та й сам еміграційний уряд УНР (петлюрівців) формально знаходився в стані війни проти більшовицького режиму.

Розглянувши кількість повстанських загонів часу громадянської війни по всій території УРСР, можна зробити висновок, що повстанство – було чи не найчисленнішою силою в громадянській війні. Починаючи з осені 1918 р., українське повстанство складало військову силу в кількості від 70 до 100 тисяч чоловік, а в листопаді 1919 р. можна говорити і про 100–130 тисяч повстанців в Україні. У той же час наступ Врангеля в Північній Таврії (незаперечний етап громадянської війни) у червні 1920 р. вівся силами 24 тисяч багнетів і шабель, яким протистояло 41 тисяча червоноармійців. У цей же час (червень-липень 1920 р.) український повстанський рух нараховував більш 50 тисяч багнетів і шабель. Зовсім не даремно більшовики офіційно уклали у жовтні 1920 р. союз з Повстанською армією махновців проти армії Врангеля. Такий союз і колосальні поступки махновцям (амністії всім анархістам і волі анархістської пропаганди) були просто неможливими у тому випадку, якщо махновська армія була б неспроможним “бандитським” загonom. Мова тоді йшла про значну військову потугу повстанської армії, що разом із місцевими загонами нараховувала більше 20 тисяч багнетів і шабель.

Розглядаючи сили повстанського руху на території УРСР з кінця листопада 1920 і закінчуючи червнем 1921 року (тобто першого півріччя після формального закінчення громадянської війни), необхідно відзначити, що кількість повстанців в Україні можна визначити цифрою приблизно в 40 тисяч чоловік. Так, тільки махновське повстанство на початку 1921 р., зберігаючи ознаки регулярної армії, налічувало приблизно 12–13 тисяч озброєних бійців. У махновців був і свій тил – “базові райони” і “повстанські” села із системою постачання, мобілізації, розвідки. Все це необхідно враховувати при визначенні сил махновського повстанства.

Приблизно 20 тисяч багнетів і шабель, в основному на Правобережжі, групувалося під “самостійницькими” гаслами, визнаючи чи не визнаючи верховенство Петлюри, а біля п'яти тисяч повстанців не примикало ні до першого, ні до другого напрямків (загони дезертирів – колишніх червоноармійців, “заколотники” з Червоної Армії, стихійні селянські повстанці, окремі загони, орієнтовані на білогвардійців, прихильників Булах–Балаховича і Савінкова, загони “месників” з німецьких колоністів).

С.Петлюра і Ю.Тютюнник прагнули структурувати повстанський рух “самостійницького” напрямку і додати йому своєрідний “тил” – могутній підпільний “самостійницький” рух ще з 10-15 тисячами підпільників у містах і селах УРСР [1, 57-99].

Військове протистояння у 1921 р. красномовно ілюструє “Список банд в Україні” за даними на травень 1921 р., який вдалося віднайти у фонді Постійної наради по боротьбі з бандитизмом Центрального державного архіву громадських об'єднань.

Таблиця, що складена за матеріалами оперативних звітів Постійної наради та ін-

шими джерелами, дозволяє визначити потенціал повстанських сил в Україні [17, ф.-3204, оп.1, спр.4(б), арк.1 –26].

Таблиця

Повстанський рух в Україні і його лідери першої половини 1921 р.

<i>Район дислокації і дії загонів повстанців</i>	<i>Отамани і кількість повстанців, яких вони очолюють</i>	<i>Політична спрямованість</i>
10-й повстанський район 2-ої групи. Київська губ., північні повіти. Близько 1,6 тис. При 56 кулеметах.	Ю.Мордалевич-700 (20), И.Струк-250 (15), “Лисиця”-200 (5), Сірко-180, Верновський-60, Кувшинський-100, Бердихін-60, Пінчук-80 (4), Ярошевич-60 (2).	Самостійна
8-й повстанський район 2-ої групи. Київська губ., південні повіти. (Чигирин-Холодний Яр-Звенигородка-Корсунь) Близько 4,5 тис.	Загони “Холодного Яру” (Нестеренко, Петренко, Яковенко-700, Я.Водяний-300, “Голій”- Т.Бабенко-200, “Залізник” – М.Голик-100, “Гонта”- И.Лютій-100, “Мамай” - Я.Щириця-100, Фесенко-200, “Туз”-100, “Орлик” - Артеменко-500, “Нагорний” – Савченко-200, Цвітковський-100, Тройко-Трейко-50, Богатиренко-200 (5), “Тромовий” – Завгородній-200, Пшеничний-100, Гризло-300, Терещенко-300, Бондаренко -100, Прищ-100, Сорока-50, Братовець-50, Непитайко-50, Завзятий-50, Жук-100, Лещенко-80, Вашенко-200 (10), Чехович-100, Зеленчук-Михайличенко-150, Матвієнко-200.	самостійна Дезертири-анархісти
7-й повстанський район. 2-група. Київська губ., Уманський повіт Близько 1 тис.	А.Волинець – 300, Миргородський – 150, Чайковський – 100, Дерев’яга – 100, Петюк -50, П.Дерещук – 200, М.Христенко-100.	Самостійна
9-й повстанський район, Волинська губ. Близько. 0,7 тис	П.Филоненко – 300, Заклинюк – 50, Воловський – 50, Курух – 50, Верховський – 60.	
5-6-й повстанські райони. Подільська губ. Близько 3,5 тис.	Ф.Хмара-500(6), Я.Шепель-400, “Орел”- Я.Гальчевський (600), А.Заболотний-300(10), Сірко-100, Коваль –	самостійна

	70 (4), “Підкова”-200, “Хоробро”- Я.Бондарук-200, Гадзиховський-100, Чуприна-200, Іво-50, Крилов-50, Петрушенко-150, Шевчук-100, Пушкар-50, Ходик-50, Е.Якубченко-150, Дорошенко-50, Подоляк-200, Бабич-100, Голуб-300, Василенко-100.	
4-й повстанський район Херсонська губ., північні повіти. Близько 1,6 тис.	М.Мелашко-150, Я.Кошевой-120(10), Чумаков-80, Клим-60(3), Полудненко-100, Дерев’яга-200, Колосся-100, Гулько-80, Куц-150, Василенко-100, “Карась”-50, “Чорний ворон”-250, Павлов-150, Сокіл-150, Попов-50, Стародуб-50.	Самостійнаанархістська
1-2 повстанські райони. Херсонська губ., південні повіти. Близько 1 тис.	Келлер і загопи німецьких колоністів-300, Скляр-50, Солтис-50, Деркач-50, Здобудь-Воля-100, Гуляй-Біда-80, Стротієвський-50, Іващенко-50, Пшеник-200, Р.Бабій-70, Д.Кушнір-50.	Білогвардійська, Самостійна.
3-й повстанський район. Катеринославська губ, правобережні повіти. Близько 1 тис.	Клепач-100, Гладченко-100, Ільченко-50, Іванов-300, Круглов-50, “Чорний” – Черненко-100, Чалий-100.	Самостійна
15,16, 18, 19 – повстанські райони Катеринославська губ., лівобережні повіти. Близько 5 тис. (90)	Н.МАХНО – близько 5 тис.(100), Пушкар-50(3), Забудько-100(1), Бурлаки-50, Бабицький-150(7), Пархоменко-200(3), Маруся-350(8), Миронов-150(1).	Анархістська
17-й повстанський район. Північ. Таврія. Біля 0,5 тис. (10)	В. Куриленко – 200(2), Глазунов – 100(3), Зверев – 40(4), Павловський – 100.	Анархістська
12,14 повстанські райони. Полтавська губ. Близько 2,5 тис. (20)	Хозушко-50, Коваленко-50, Чорний-300(2), Таций-50, Галайда-50, Тягло-Коваль-80, Іванок-300, Кониболотський-60, Семиславов-50(8), Левченко-300, Брова-200, Д.Ромашка-100, Келеберда-100, Івченко-100, Кокоть-100, Крупський-100, Король-100, Кабан-100, Маруся Чорна-100.	Самостійна Анархістська Самостійна
11-й повстанський район. Чернігівська губ.	В.Шуба-300, Артамонов-100, Маслов-200(3) Тилелей-70, Лошин-300, Галако-300(3), Хо-	Анархістська

Близько 2 тис. (15)	дько-50, “Гріш бійці”-50 Довгаленко-150, Босько – «Добрий вечір» – 80.	Самостійна Булах-Балаховича
20,21,22 повстанські райони. Харківська губ. Близько 3 тис. (30)	Двигун-100, Волох-200(2), М.Савонов-200(15), Каменюк-300(3), Зайцев-300, Терехов–Терезов-800, Бистров-60, “Хома”-Кожин-450 (18), Колесник-Колисниченко-500, Шаповал-450, Сіробаба-Сірошапка-100, Сироватський-50, Склярів-30(1), Белецький(?), Шпаків(?), Матвієнко(?), Бурака(?).	Анархістська
Усього 32 – 33 тис. Близько 500 кулеметів.	У таблиці зазначені лише великі стійкі загони на чолі з отаманами силами не менш 40 чоловік виразної політичної орієнтації, крім карних банд.	

Таблиця наочно показує міць повстанського руху в УРСР у першій половині 1921 р. До 32 – 33 тисяч повстанських загонів, що нараховували більш 40 чоловік, необхідно додати приблизно 5 тисяч повстанців дрібних загонів. Реальна цифра політичного повстанства приблизно 38 – 40 тисяч багнетів і шабель на лютий – травень 1921 р., що цілком відповідає офіційним даним. У той же час Ю.Тютюнник, небагато перебільшуючи силу повстанців називав цифру в 50 тисяч чоловік [10, 66]. Перебільшують чисельність повстанців із сучасних українських учених О.Ганжа і В.Ченцов, що визначають їхню кількість у 100 тис. чоловік (узимку з 1920 р. на 1921 р.) [4, 129-130]. Потрібно зауважити, що історики “радянської епохи”, навпаки, занижували кількість повстанців, визначаючи її в 10–15 тисяч на весні 1921 р. [6, 9].

Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом тільки в Харківській губернії на 15 квітня 1921 р. фіксує близько 3 тис. повстанців, що приблизно відповідає нашим даним (див. таблицю), у той час як по Київській губернії дані явно занижені – фіксується тільки 3100 повстанців при 69 кулеметах. За нашими підрахунками у Київській губернії тоді діяли приблизно 7 тисяч повстанців при 100 кулеметах. З повітів Катеринославської, Харківської, Полтавської, Подільської, Київської губерній РНК УРСР йшли невтішні зведення про те, що в ряді волостей радянська влада існує лише формально і реальною владою є повстанські отамани [17, ф.-3204, оп.1, спр.4(а), арк.1-15; спр.4(б), арк.2-30]. Потенціал боротьби не був вичерпаний.

У той же час В.Солдатенко стверджує, що боротьба повстанство – більшовицький режим виходить за рамки громадянської війни, що зовсім не протистояння повстанств-

во – більшовицький режим “...визначало основний зміст суспільного життя в Україні” [9, 67-95]. З цим твердженням можна посперечатися, виходячи з того, що громадське життя в УРСР у 1921 р., мабуть, за винятком великих міст, “визначалося” не тільки “червоними” комісарами, але й повстанськими отаманами й антибільшовицьким підпіллям. На початку 1921 р. влада ще не могла цілком контролювати громадське життя УРСР. Крім того, головною ознакою громадянської війни виявляється протистояння усередині суспільства, нації, держави.

Про першорядну важливість ліквідації повстанства для більшовицького режиму говорить той факт, що Постійну нараду по боротьбі з бандитизмом очолив глава РНК УРСР Харківський, а до складу її ввійшов М.Фрунзе – секретар ЦК КП(б)У, командуючий військовими силами УРСР і Криму. Цей командуючий керував війною і величезними збройними силами. У 1921 р. проти повстанства в УРСР діяли численні військові підрозділи, частини й керування ВЧК, ВОХР, ЧОН, ВНУС, КНС загальною чисельністю від одного до півтора мільйона чоловік.

Отже, більшість дослідників вважають часом закінчення війни середину листопада 1920 р., у той же час, частина істориків переносять припинення війни, слідом за Ісааком Мазепою, на 21 листопада 1921 р. – день розстрілу в Базару учасників Другого Зимового походу [7]. Цією кривавою крапкою дослідники намагаються закінчити громадянську війну – визвольні змагання. Це дійсно був уже кінець боротьби. Наприкінці серпня 1921 р. Махно зі своїм штабом “армії” був змушений сховатися в Румунії, більшість місцевих махновських штабів і базових районів були розгромлені до листопада 1921 р. Махновське повстанство в грудні 1921 р. – це розрізнені анархістські дезорганізовані загони, загальна чисельність яких не перевищувала 1,5 тисяч чоловік (скорочення в 10 разів за 10 місяців) [16, ф.-2, оп.2, спр.285, арк.12-23, ф.-5, Оп.1, спр.351, арк.302-306; спр.185, арк.5-13; спр.605, арк. 2-4]. Розгромлено було також і петлюрівське повстанство.

“Червоний терор” 1921 р., спрямований проти повстанства, був найжорстокішим і наймасовішим за всі попередні роки. Села спалювалися, руйнувалися артилерійським вогнем, селяни розстрілювалися як “відповідачі”, заганялися в концтабори, масово переселялися з “базових районів” повстанства у Росію. Це була масштабна війна проти власного народу, із використанням не тільки артилерії, броньовиків і літаків, але й отруйних газів. Весна – літо 1921 р. було часом головної битви повстанців проти влади більшовиків. Махно тоді будував план походу на Полтаву і столичний Харків, Петлюра ще сподівався на переможний похід на Київ.

Але до початку вересня 1921 р. битва була програна повстанцями. Більшовики зуміли роззброїти село. Тільки в 1921 р. було вилучено більше 33 тис. одиниць огнестрільної зброї, близько 2 тис. кулеметів. Десятки тисяч повстанців і червоноармійців полягли в битвах літа 1921 р. Н.Махно в серпні 1921 р. був змушений припинити широкомасштабну боротьбу. С.Петлюра закликав повстанців “згорнути боротьбу”, “по-

берегти сили” до походу армії УНР на Україну. Можна говорити, що, починаючи з грудня 1921 р., С.Петлюра і Н.Махно поступово відмовляються від тактики загальної повстанської війни. Не можна було не бачити, що військові питання були вже “вирішені” більшовицьким режимом.

Усього із січня до жовтня 1921 р. загинуло, було розстріляно, полонено, арештовано до 30 тисяч повстанців і підпільників, близько 2-х тисяч було змушено піти за кордон. Велика кількість повстанців (майже 10 тис. чоловік) відійшли від боротьби, повернулися до мирного життя, були амністовані [8; 14]. Така зміна була зв'язана з тим, що з осені 1921 р. в УРСР почалося впровадження політики НЕПу. Серйозний удар по повстанству наніс голод 1921-1922 рр. На думку С. Кульчицького “голод виявився фактором, що утихомирював ефективніше, ніж каральні експедиції” [13].

Практично перемога “червоних” у боротьбі проти повстанства була зрозуміла ще в серпні 1921 р. Тільки за липень 1921 р. було ліквідовано 85 повстанських загонів, чисельність яких складала близько 6 тис. чоловік. По заниженим приблизно вдвічі чекістським даним, до вересня 1921 р. в УРСР залишилося тільки 3277 чоловік у “політичних бандах”.

Таким чином, факти переконливо свідчать, що громадянська війна в Україні не закінчилась розгромом військ білополяків і Врангеля, а продовжувалася ще принаймні до початку вересня 1921 року.

Оглушливий розгром армії Тютюнника поставив крапку на всіх “проектах” продовження повстанської боротьби. Розстріл під Базаром став останньою гекатомбою цієї війни. І хоча, аж до 1923 року окремі повстанські загони діяли в УРСР, вони вже не могли змінити ситуацію в країні, яка з кінця 1921 р. перейшла в стан стабільності.

Література

1. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
2. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923. – Львів, 1998. – Т. 11.
3. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації. – К., 1996.
4. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму 1917–1927. – К., 2000.
5. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії Української революції 1917-1922, кн. 4-5. – К.–Львів, 1923-1924.
6. Кучері О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції в Україні 1921–1923 рр. – Харків, 1971.
7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Т.3. – Мюнхен, 1951.
8. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраїнська надзвичайна комісія 1918-1922. – Харків, 1990.
9. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
10. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 2000.

11. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. – К., 2000.
12. Ісаков П. Повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919-1921) // Молода нація. – 2000. – № 1. – С.62-73.
13. Кульчицький С. Запровадження нової економічної політики (до 80-річчя) // Історія України. – 2001. – № 13. – С.4.
14. Боротьба зі злочинністю в Українській РСР. Сб. Документів і матеріалів. – К., 1966. – Т.1. – С.221-222.
15. Протибольшевицькі повстання на Україні в 1921 р. // Літопис Червоної калини. – 1932. – № 6. – С.19-22.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ).
17. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГОУ).

*Кобилянський Є.Є.,
Національний університет харчових технологій*

МАСОВА КУЛЬТУРА І УКРАЇНА: ДО МЕТОДОЛОГІЇ ПИТАННЯ

Найвизначнішим культурним феноменом ХХ – початку ХХІ ст. стала масова культура. Проте в українській науковій думці сучасності єдиної точки зору на природу цього соціокультурного явища й досі немає. Тому головною метою даної статті є питання про методологічні засади вивчення проблем щодо сутності, виникнення та функціонування масової культури, а також її значення для української культури, як складової частини державотворчого процесу в сучасних умовах.

У сучасній літературі існує декілька визначень категорії “масова культура”. Їх спільною рисою є визнання факту, що масова культура – це специфічна риса ХХ ст., яка поширилася в соціокультурному житті завдяки швидким темпам розвитку засобів масової комунікації. З цим важко не погодитися, але ця теза заперечує той факт, що будь-яких витоків для проявів масової культури до ХХ ст. не існувало.

Дослідження розвитку античної культури свідчить про те, що зародки масової культури існували вже у давньогрецькому суспільстві, – античний театр, філософські та риторські диспути, олімпійський рух тощо – свідчили про розповсюдження масових видовищ в античну добу, культура якої пройнята агонією, змаганнями, а, значить, й поширенням інтересів до її різних форм широких верств давньогрецького суспільства. Широкого розмаху набула масова культура й в Стародавньому Римі, особливо у період імперії. Адже основне гасло давньоримських громадян “Хліба й видовищ!” яскраво свідчить про історичні та соціально-економічні витoki масової культури в цей період [1].